
HET LAND VAN HERLE

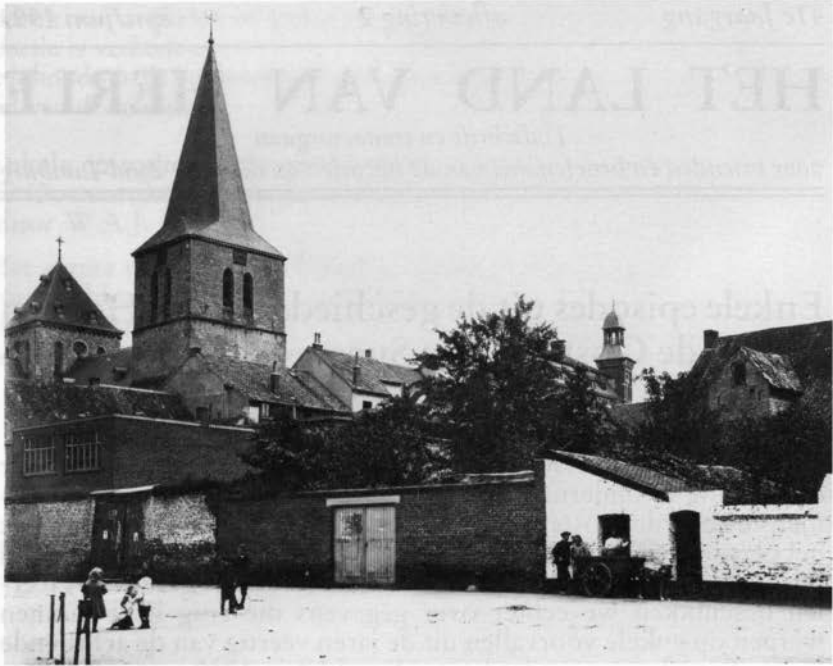
Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

Enkele episodes uit de geschiedenis van Heerlen tijdens de Oostenrijkse Successie-oorlog (1740-1748)

Het kan op het eerste gezicht onbegonnen werk lijken ook maar een poging te ondernemen om een gebeurtenis van Europese dimensie zoals de Oostenrijkse Successie-oorlog te benaderen vanuit het perspectief van een dorp van slechts geringe omvang. In de regel ontbreken daarvoor de benodigde bronnen. In het geval van Heerlen beschikken we echter over gegevens die enig licht kunnen werpen op enkele voorvallen uit de jaren veertig van de achttiende eeuw. Toen kregen, nadat keizer Karel VI in 1740 was overleden, diverse landen van Europa direct of indirect te maken met de erfopvolging in de Habsburgse landen. Zijn opvolging, die door de Pragmatieke Sanctie van 1713 was geregeld, leidde tot de Oostenrijkse Successie-oorlog.¹

De gegevens over Heerlen in deze jaren komen over het algemeen uit de protestantse gemeenschappen die zich in de Landen van Overmaas hadden geformeerd. Belangrijke bronnen zijn de acten van de gereformeerde gemeente van Heerlen, verder die van de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas, en tenslotte de rapporten van de visitatoren die jaarlijks een bezoek brachten aan alle gereformeerde gemeenten binnen dit rayon en daarover ten gerieve van de classis en de autoriteiten in Den Haag verslag deden.² Gelijkwaardige bronnen vallen er voor de rooms-katholieke parochie Heerlen en voor de omliggende parochies niet te vermelden. Nochtans komen ook zij voldoende in beeld, omdat zij vanuit verschillende invalshoeken ter sprake worden gebracht in de genoemde documentatie van protestantse signatuur. De gemeenten en parochies in ons gewest waren vanaf het begin van de Staatse overheersing, maar vooral nadat het Partagetractaat van 1661 de zogenaamde Staatse partages nauwkeurig had afgebakend, met elkaar verstrengeld. Zij waren gebonden aan de bepalingen van de politieke reglementen, die voor elk van de drie partages, Valkenburg, 's Hertogenrade en Daelhem, waren uitgevaardigd en in 1663 van kracht waren geworden,³ en aan die van de al eerder voor heel

De Pancratiuskerk te Heerlen gezien vanaf de Bongerd. De opname dateert van omstreeks 1918. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

de Landen van Overmaas uitgevaardigde School- en Ectreglementen, die aan de protestantse gemeenten op deze belangrijke levens-terreinen een zeker overwicht verschaften.⁴ Vooral de visitatieverslagen bevatten tal van gegevens over het functioneren van deze reglementen.

Voordat we over kunnen gaan tot de analyse van het beschikbare materiaal, dienen hier enkele opmerkingen te volgen over het verloop van de Oostenrijkse Successie-oorlog.⁵ In de eerste jaren bleven de Landen van Overmaas van krijgsgeweld verschoond, omdat de strijd zich elders in Europa afspeelde. Dat werd anders toen de Republiek der Verenigde Nederlanden en Engeland in 1745 toetraden tot de coalitie die de pretenties van Maria Theresia ondersteunde tegen de mogendheden die zich daartegen verzetten. De voornaamste tegenstander was het Frankrijk van Lodewijk XV, die er op uit was vooral in de Zuidelijke Nederlanden terreinwinst te boeken. Het Engels-Staatse leger leed tegen deze vijand verschillende nederlagen. Door de slag bij Fontenoy (1745) kwamen de Zuidelijke Nederlanden open te liggen voor de Franse troepen en in de daarop volgende jaren werd slag geleverd tot in de onmiddellijke nabijheid van Maastricht. Bij Haccourt (1746) en vooral bij Lafeld (1747) behaalden de Fransen belangrijke overwinningen. Ook de

campagne, met als inzet de verovering van Maastricht, die in april 1748 startte, toen in Aken al besprekingen werden gevoerd over een beëindiging van de vijandelijkheden, verliet succesvol. Op 7 mei van dat jaar capituleerde de Maasvesting.

Het spreekt vanzelf dat de Landen van Overmaas volop te maken kregen met de repercussies op al deze gebeurtenissen. Het visitatieverslag van de classis van 1744 onthult de manier waarop de publieke opinie toen al reageerde op een mogelijke interventie van Franse zijde ten nadele van het Staatse bewind.⁶ De verwachtingen, die in de kringen van rooms-katholieken dienaangaande werden gekoesterd, treden er duidelijk aan het licht. Zij werden bepaald door een uitgesproken afkeer van het traditionele bewind en de hoop dat daaraan door een ingrijpen van buitenaf een eind zou worden gemaakt. Die rol werd dan in het bijzonder toegedacht aan Frankrijk en zijn Allerchristelijkste Koning. Herinneringen aan de gebeurtenissen in 1672 en de daarop volgende jaren speelden daarbij een rol.⁷ Zo heette het in het genoemde visitatierapport:

“De stoutigheid des Pausdoms gaet daer bij deze tijdsomstandigheden zo verre, dat men opentlijk en onbeschaemt durft wenschen, dat het land eerlang onder ’t gebied van den Coning van Vrankrijk, dien groten voorstander van de Roomsche religie komen mogt, waer van visitatoren staalen en bewijzen in handen hebben”.

In dit klimaat konden botsingen niet uitblijven. Onder de gebruikelijke rubriek van zogenaamde Paapse stoutigheden wordt regelmatig melding gemaakt van incidenten, die zich op tal van plaatsen, ook in Heerlen en omliggende dorpen, voordeden.

Een verslag van 1745 vermeldt een reeks gebeurtenissen in Nieuwenhagen.⁸ Op 7 juni van dat jaar kregen vooral de schoolmeester en zijn zoon, Jan Hendrik en Frans Kreuger, het te ontgelden.⁹ Het begon met “heftige scheldwoorden” van een woedende volksmenigte aan het adres van deze vertegenwoordigers van het verfoeide Staatse bewind. “De koning van Vrankrijk zal de Geuse duivels gesamentlijk den hals breken”, vormde het refrein van een lied dat hun werd toegezongen. Het kreeg een hele concrete inhoud, toen de beide protestanten van de voornaamste relschopper te horen kregen: “Jij, Geuseduivel, ik zal u met uwen zoon ’t herte in uwe handen geven”. De twee hadden kennelijk al eerder met dergelijke woedeuitbarstingen te maken gekregen, want toen de mensen dreigend op hen afkwamen bleken zij in het bezit van pistolen om zich de belagers van het lijf te houden. Deze dropen dan ook af. Enkele van de belhamels trokken daarop naar de man die aan de indringers een woning ter beschikking had gesteld.¹⁰ Er werd geroepen dat men de boel kort en klein zou komen slaan. Er volgde een scherpe woordenwisseling met de huiseigenaar die zich gedwongen zag zich ijlings uit de voeten te maken toen een woesteling met een getrokken mes op hem afkwam.

Ruim een jaar later was het ook in Heerlen raak. Op de avond van

4 april 1747 had schepen en burgemeester Croon zich met zijn vrouw naar buiten begeven voor een avondlijke wandeling, toen hij plotseling door een stel onverlaten werd overvallen.¹¹ Deze takelden hem met stokken zozeer toe, dat hij enkele dagen later aan de gevolgen van de hem toegebrachte verwondingen overleed. Men had hem letterlijk de kop ingeslagen. Niet duidelijk wordt of ook deze euveldaad aan de toegenomen religieuze tegenstellingen moet worden toegeschreven, maar het is zeker niet uitgesloten.

De dysenterie-epidemie van 1747.

In de loop van hetzelfde jaar zou grote rampspoed beide partijen in Heerlen treffen. In de maand september viel er een ongehoord groot aantal overledenen te betreuren. Ook hiervoor vormt protestantse documentatie de belangrijkste bron. In het overlijdensregister van de gereformeerde gemeente¹² werden alleen in de maand september zeven doden uit eigen midden geregistreerd, een aantal dat ver uitkwam boven het jaarlijks gemiddelde van één à twee. Dat aantal zonk echter in het niet bij het aantal van de talrijke katholieken die in diezelfde maand overleden. Het was de protestantse koster, die daarover in de marge van het door hem bijgehouden overlijdensregister¹³ aantekende:

“In dit jaar syn seer veel menschen gestorven, zodat van de Rooms-gesinden alleen hier in de parochie van Heerle en Voerendaal, Welten niet daaronder gerekent, sedert den 5. September tot dato deses gestorven zijn 126 menschen, zijnde neffens staande van onze gemeente ook niet daaronder begrepen”.¹⁴

De aantekening staat onder dagtekening van 31 december 1747. In deze zin zal het “dato deses” begrepen moeten worden. Enkele maanden later maakte dezelfde koster de volgende berekening, duidelijk nog steeds onder de indruk van het hoge aantal overledenen: “Van den 31 Mey 1747 tot den 31 Mey 1748 zijn 184 doden in deze parochie geweest, de gereformeerde niet daaronder begrepen”.

Mijn eigen berekening op basis van de gegevens in het betreffende overlijdensregister leverde over diezelfde periode een totaal van elf overledenen in de gereformeerde gemeente op. Uit een analyse van de rooms-katholieke overlijdensregisters bleek bovendien dat de overleden kinderen in een apart register waren opgenomen.¹⁵ Dat register werd op 17 september geopend en eind oktober afgesloten. In deze twee maanden werd het overlijden van 43 kinderen geregistreerd. Ik moet de vraag open laten, of dit aantal in het bovengenoemde totaal werd verrekend. Men vraagt zich natuurlijk verbaasd af, aan welke oorzaken dit hoge sterftcijfer moet worden toegeschreven. Had het te maken met de heersende oorlogsomstandigheden, of speelden andere factoren een rol? Ik heb er nogal wat andere bronnen op nageslagen, maar tastte geruime tijd in het duister. In het materiaal, dat ik voor Heerlen consulteerde, kwam zelfs geen schijn van antwoord te voorschijn. Omdat ik weet had van het artikel dat

Die- Ybis=
 17. infans gerard, onouw
 17. infans tois Starmans
 17. infans jehi pelder
 17. infans jehi handen
 17. infans tois boel.

Het begin van het aparte register. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

indertijd door Dings in de Maasgouw werd gepubliceerd met een beschrijving van de verwoestende werking van een dysenterie-epidemie over de hele provincie Limburg in 1676,¹⁶ begon ik met enkele steekproeven in de overlijdensregisters van andere plaatsen. Ik kwam al spoedig tot de ontdekking dat al die steekproeven eenzelfde resultaat opleverden. De curve van de cijfers ging in 1747, of in de jaren er voor of er na, in de regel pijlsnel omhoog. Ik ben toen begonnen met een systematische analyse van alle overlijdensregisters van plaatsen in Zuid-Limburg en trof in de meeste ervan nagenoeg dezelfde verschijnselen aan. Steekproeven in registers van plaatsen buiten dit deel van onze provincie en gegevens betreffende enkele buiten onze grenzen gelegen plaatsen versterkten bij mij het vermoeden dat ook in de jaren rond 1747 een soortgelijke epidemie heeft gewoed met als gevolg talrijke slachtoffers over een uitgestrekt gebied. Dat het hier ging om een dysenterie-epidemie werd geleidelijk aan duidelijk, hoewel de meeste registers daarover geen nadere bijzonderheden verschaffen. Net als in de Heerlense overlijdensregisters vond ik er geen verklaring voor de hoge sterftcijfers in de genoemde jaren. Zelfs in gevallen, waarin de samenstellers van de registers er een gewoonte van maakten opvallende feiten te vermelden, bleven dergelijke opmerkingen in dit geval achterwege. Nochtans wordt in een aantal registers bij de bewuste overlijdens de aantekening opgenomen: "ex dyssentaria" of iets dergelijks. Hier en daar kwamen ook aantekeningen voor die wezen op het epidemische karakter van de ziekte, een enkele maal gepaard gaande met een of andere, meestal vage, tijdsaanwijzing, of soms ook met nadere bijzonderheden over het verloop van de epidemie. De meest gede-

tailleerde notitie vond ik in het overlijdensregister van de parochie Wijnandsrade.¹⁷ De notitie is in het Latijn. Een vrije vertaling ervan luidt:

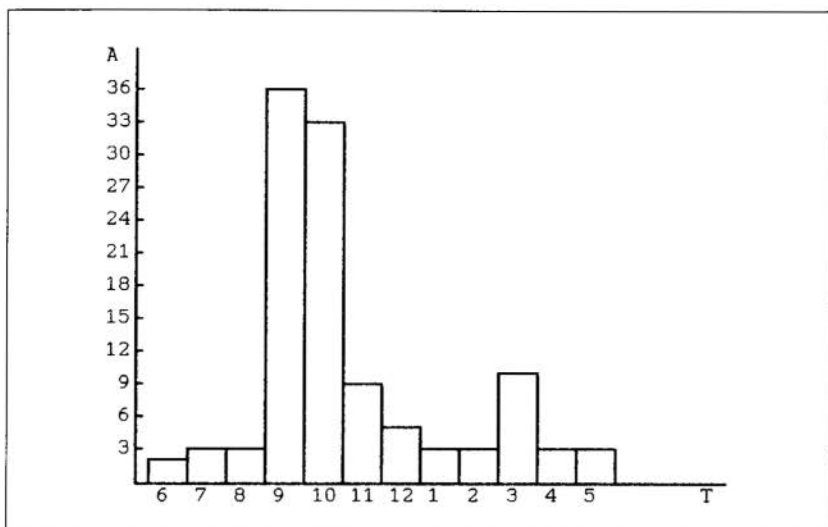
*“Omstreeks het begin van september [1747], na een uitzonderlijke hitte en een droogteperiode die meer dan zeventien weken aanhield zijn de akkers, althans de zomergewassen erop, tot aan de grenzen van het Jülicher land en tot bij de Maas, waar de legerkampen staan, verwoest door het leger van de verbonden mogendheden, wat de vruchten en gewassen betreft en al het overige dat onontbeerlijk is voor mens en dier... Hierdoor kreeg men dysenterie, waardoor, behalve veel kinderen, de volgende volwassenen stierven...”*¹⁸

Dan volgen over de periode van 21 september tot en met 7 december 1747 twaalf namen, waarbij telkens, eigenlijk ten overvloede, werd aangekend dat de bewuste man of vrouw overleed ten gevolge van de genoemde dysenterie. De vele hier terloops genoemde kinderen worden nergens anders in het register van deze parochie teruggevonden. Mogelijk heeft de pastoor van Wijnandsrade, net zoals zijn collega in Heerlen dat deed, een eigen register voor deze kinderen aangelegd. Een dergelijk register is echter niet bewaard gebleven.

Wanneer we de geciteerde passage wat nauwkeuriger bekijken, dan blijkt dat hier al de factoren, die Dings in het genoemde artikel voor het uitbreken van een dergelijke epidemie en de verbreiding ervan vermeldde, op een rijtje worden gezet. Er is sprake van een langdurige hete en droge zomer en de gevolgen daarvan voor de gewassen die nodig waren voor de voeding van mens en dier. Er wordt melding gemaakt van de aanwezigheid van omvangrijke legerafdelingen van de verbonden mogendheden, die op hun doortocht veel gewassen hadden vernietigd en in hun kampementen de resterende voorraden ten koste van de bevolking verbruikten. Het begin van de epidemie wordt duidelijk met de aanwezigheid van deze soldaten in verband gebracht. Het was een ervaringsgegeven dat de verbreiding van bacillen door rondtrekkende legerafdelingen plaatsvond. Dings maakt er dan ook melding van, dat de dysenterie of rode loop, zo genoemd naar de met bloed doortrokken menselijke uitwerpselen, ook soldatenziekte werd genoemd.¹⁹

Nu heeft het, dunkt mij, geen zin hier de bevindingen door hem in zijn artikel bijeengebracht te herhalen. Ook het materiaal dat ik over de epidemie van de jaren rond 1747 verzamelde wil ik voor een bijdrage elders reserveren. Hier wil ik mij verder beperken tot een aantal bijzonderheden over de epidemie in Heerlen, zoals die uit een analyse van het beschikbare materiaal, vooral uit de overlijdensregisters van beide kerkgenootschappen, naar voren komen.

Daarom in de allereerste plaats een nadere toelichting bij de boven al genoemde cijfers. Uiteraard waren de mededelingen over het sterftecijfer in de parochie Heerlen aanleiding er de parochiële overlijdensregisters op na te slaan. Over de periode van 31 mei 1747

$A =$ het aantal overleden en $T =$ de betreffende maand; met $T = 6$ wordt juni 1747 bedoeld.

tot 31 mei 1748 vond ik er 113 doden vermeld.²⁰ Het epidemische karakter van de ziekte, die vooral in de maanden september en oktober toesloeg,²¹ komt des te duidelijker naar voren, wanneer men de gegevens over deze maanden samen met de gegevens van de resterende maanden verwerkt in een staafdiagram.

Duidelijk is te zien hoe ver de cijfers van september en oktober uitsteken boven die van de andere maanden. Nog meer informatie is af te lezen uit de tabel. Hierin zijn de data opgenomen vanaf 11 september tot en met 30 oktober 1747. De getallen achter de data geven het aantal overledenen aan op de betreffende datum.

Uit deze cijfers kan men afleiden dat de epidemie zich op 11

d	a	d	a	d	a	d	a	d	a
11	1	21	2	1	1	11	3	21	0
12	1	22	1	2	4	12	1	22	1
13	0	23	3	3	2	13	1	23	0
14	0	24	4	4	1	14	0	24	0
15	0	25	1	5	3	15	0	25	0
16	3	26	5	6	1	16	2	26	1
17	2	27	2	7	2	17	1	27	0
18	1	28	1	8	4	18	0	28	0
19	3	29	2	9	1	19	0	29	0
20	2	30	3	10	2	20	2	30	0

$d =$ datum, vanaf 11 september tot en met 30 oktober 1747; $a =$ het aantal overledenen.

september openbaarde.²² Vanaf 16 september ging er geen dag voorbij, waarop niet één of meer slachtoffers vielen. Op 26 september waren het er zelfs vijf. In oktober deed zich hetzelfde verschijnsel voor. Enkele dagen na 13 september en opnieuw na 17 en 20 september vielen er geen doden te betreuren. Daaruit kan men afleiden dat de epidemie begon af te nemen. Dat wordt bevestigd door de - overigens toch nog hoge - cijfers van november. In die maand was er een dode te betreuren op de volgende data: 1, 2, 3, 10, 11, 21 en 26. Op 12 november zijn twee mensen overleden.

Het zal duidelijk zijn dat talrijke gezinnen in deze periode door de rampzalige besmetting werden getroffen en dat het weeklaag binnen de parochie Heerlen niet van de lucht zal zijn geweest. Dit

De Laurentiuskerk te Voerendaal. De foto is gemaakt op 19 april 1961. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

te meer, wanneer men er rekening mee houdt dat in dezelfde periode niet minder dan 43 kinderen aan de epidemie ten offer vielen. Dat geeft op een totaal van omstreeks 3000 inwoners²³ in de uitgestrekte parochie Heerlen 156 overledenen.

Jammer genoeg zijn de cijfers voor de parochie Voerendaal niet exact vast te stellen.²⁴ De overlijdensregisters vertonen juist voor de hier besproken jaren enkele hiaten. Gelukkig beschikken we over de mogelijkheid het aantal overledenen bij benadering vast te stellen, omdat de protestantse visitatierapporten cijfers verstrekken over de overledenen binnen plaatsen, waar predikanten of schoolmeesters waren gevestigd. Laatstgenoemden hadden wegens de gebruikelijke combinatie van de functie van schoolmeester met die van koster en de daarbij behorende bemoeienis met de begrafenis van overleden dorpsgenoten de plicht de hun ter beschikking staande cijfers aan de visitatoren van de classis te verstrekken. Voor Voerendaal worden over de jaren 1747 en 1748 de cijfers megedeeld van respectievelijk 22 en 70.²⁵ Omdat de visitatie in de regel gedurende de zomer plaatsvond werden deze totalen berekend van rond het midden van het ene jaar tot het midden van het daaropvolgende jaar. Het voor het verslag van 1748 verstrekte aantal heeft bijgevolg betrekking op de cruciale periode van september en oktober 1747. Daarmee is duidelijk dat de voor de parochies Heerlen en Voerendaal beschikbare gegevens royaal boven het eerder genoemde totaal van 184 uitkomen.

In de aantekening van de protestantse koster wordt bovendien uitdrukkelijk vermeld dat in het genoemde totaal dat van de eigen overleden gemeenteleden niet werd verrekend. In het gereformeerde overlijdensregister staan, zoals al is gezegd, voor de betreffende periode elf overledenen vermeld. Dat is in vergelijking met 'normale jaren' in ditzelfde register opvallend hoog. In 1746 werden zes overledenen geregistreerd, in 1748 één, in 1749 twee en in 1750 vier. Op het totaal van elf vermeldt dit register er negen voor de maanden september en oktober. De meesten daarvan vielen ongetwijfeld als slachtoffer van de gevreesde ziekte.

Hoezeer deze ziekte huishield binnen de gezinnen of families van deze kleine gemeenschap blijkt uit het vermelden van enkele namen. Op 23 september overleed Elisabeth Dorpman, echtgenote van Johan Jacob Pelt, schepen en burgemeester van Heerlen, op een leeftijd van 56 jaar. Haar man overleed de dag erna. Hij was 53 jaar oud. Op 24 september overleed ook Johanna Catharina Niessen, echtgenote van Wynandus Niessen. Zij was 29 jaar en 2 maanden oud. De vader, Tilman Niessen, overleed op 7 oktober. Hij was toen 66 jaar oud.

Eenzelfde beeld komt ook uit het roomse register naar voren. In veel gezinnen vielen meerdere doden te betreuren. Bijzonder wrang zijn enkele aantekeningen in het aparte kinderregister. Op 17 september overleed een kind van Petrus Hansen, op 30 september een

8. infantes tres joannis
Schul Sepulti sunt
in Eygelshoven

De eerste notitie op 8 oktober in het apart register vermeldt het overlijden van een kind van een J.Schul. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

tweede. Op 23 september overleed een kind van Martinus Offermans, twee dagen later een tweede. Bijzonder zwaar werd de familie Schul getroffen. Op 8 oktober werd daarover opgetekend: "Infantes tres Joannis Schul; sepulti sunt in Eygelshoven; infans alterius Joannis Schul; sepultus est in Eygelshoven".²⁶

Men kan zich voorstellen dat de opluchting groot was, toen de epidemie in de loop van november ophield en er in de daarop

8. infans alterius joannis
Schul Sepultus est
in Eygelshoven.

De tweede notitie op 8 oktober in het apart register vermeldt het overlijden van een kind van een andere J. Schul. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

volgende maanden nog slechts weinig slachtoffers te betreuren waren. Mogelijk wijst het hoge aantal overledenen in maart 1748 op een korte opleving van de epidemie. Dit verschijnsel viel ook elders te signaleren.

Heerlen in de slottfase van de oorlog.

In april 1748 waren het andere zaken die de aandacht begonnen op te eisen. Sterke Franse legers verschenen op 9 april voor de muren van Maastricht en voltooiden in enkele dagen de omsingeling. Na een beleg van 22 dagen capituleerde de stad en op 10 mei trokken de Franse troepen na de aftocht van het bezettingsleger de stad binnen.²⁷ De capitulatieovereenkomst had een gematigd karakter. De aard van het stedelijke bestuur onderging geen enkele verandering en de rechten van de heersende klasse werden uitdrukkelijk gega-

randeerd. Ook de status van de gereformeerde religie bleef zowel in de stad als binnen de door de Fransen-bezette gebieden onaangetast. De rechten van de protestanten op het bezit of het (mede)gebruik van de kerken bleven erkend.²⁸ Kennelijk voorzagen de Fransen geen langdurige bezetting en vormde het bezit van de vestingstad Maastricht slechts een onderpand om vredesbesprekingen in Aken voor hen gunstig te doen verlopen.

Het spreekt vanzelf dat deze gebeurtenissen in het nabijgelegen Heerlen met spanning werden gevolgd. In de loop van april overheersten binnen de protestantse gemeenschap gevoelens van grote bezorgdheid over een mogelijke beëindiging van de bevoorrechte positie. Nog voordat de aanval op Maastricht was ingezet trokken gemeenteleden weg om zich elders in veiligheid te brengen.²⁹ Ook de kerkeraad geraakte in een staat van opperste verwarring en in de week van Pasen, dus voor 14 april, waagde hij het niet in vergadering bijeen te komen, zoals de Heerlense predikant, ds Hendrik Crena, in het notulenboek op 5 juli liet vastleggen.³⁰ De beduchtheid voor Franse legerafdelingen, die in de omgeving van Heerlen opereerden, speelden daarbij een rol. Hij tekende daarover aan dat “de Franse troepen aan alle kanten begonnen te stroopen, dat er geen rust en veiligheid meer was”. De viering van Pasen verliep overigens nog betrekkelijk rustig. De notulen vatten zijn indrukken als volgt samen:

*“Toen was op Paaschdag het Avondmaal nog betrekkelijk in rust bediend. Dien namiddag werd ook de dankzegging gedaan, niettegenstaande het feit, dat er toen een sterke partij Franschen door het dorp trok, welke echter niemand beleedigde; weshalve hij de volgende dag [Tweede Paasdag] wederom predikte, doch van toen aan het stroopen en plunderen grooter werd, was hij verplicht geweest de dag daarop naar Sittard [dat was buiten onze grenzen] te wijken, terwijl er geen veiligheid meer was voor zijn persoon”.*³¹

Hij bleef daar enkele weken, zodat er in die periode geen diensten voor de gereformeerde gemeente in de Pancratiuskerk plaatsvonden. Het is niet duidelijk of dit geheel aan de oorlogsomstandigheden moet worden geweten. Mogelijk heeft ook de katholieke gemeenschap er het hare toe bijgedragen.

De gevoelens van beduchtheid voor de gevolgen van een bezetting door de Fransen maakte echter plaats voor grote opluchting, toen de inhoud van de capitulatieovereenkomst van Maastricht bekend werd. Ds Crena sprak van “een zeer voordeelige en gewenschte capitulatie, bij welke onder anderen aan de regenten van den lande en de kerkelyke personen alle hare voorgaande voorrechten en regheden die sy genoten hadden onder de regeeringe van de Heeren Staeten Generaal der Vereenichde Nederlanden toegestaan wierden”. Hij haastte zich dan ook terug naar Heerlen en hervatte op 17 mei de diensten in de Pancratius.

Dit gebeurde ongeacht de uitbundige feeststemming, waarin hij

het dorp aantrof.³² De rooms-katholieke bevolking gaf daarmee uitdrukking aan de vreugde over de overwinning van Zijne Allerchristelijkste Majesteit. Op de toren van de Pancratius verscheen een witte vlag en een versiering van groen. Dagen achtereen werden de klokken geluid. Overal liepen mensen rond, getooid met witte cocardes, en met de kreet: "Vive le roy" op de lippen. De kinderen kwamen navenant uitgedost naar school. De feestelijkheden duurden tot enkele weken na Pinksteren voort. Op Pinksterdag zelf hingen er guirlandes in de straten en op tal van plaatsen werd gedanst en vonden er volksfeesten plaats. Opnieuw klonken er liederen, die allesbehalve vleiend waren voor de vertegenwoordigers van het Staatse bewind en duidelijk ook gericht waren tegen de verfoeide gereformeerde religie. Dat is althans de voorstelling van zaken, die in het visitatieverslag van 1748 onder de rubriek "Paapse stoutigheden" te vinden is.

Er wordt echter niets vermeld over incidenten, die men eigenlijk in deze verhitte atmosfeer zou verwachten. Elders hebben ze zich wel voorgedaan. In Maastricht werden in het begin van de Franse bezetting enkele diensten verstoord, zelfs door toedoen van Franse soldaten. De schuldigen werden echter gestraft en maatregelen werden getroffen om herhaling te voorkomen. De Fransen gaven er duidelijk blijk van zich onverkort aan de bepalingen in de capitulatieovereenkomst te willen houden. Dat zich niettemin in plaatsen als Eijsden, Meerssen en Valkenburg incidenten bleven voordoen moet in verband gebracht worden met het herwonnen zelfbewustzijn van de roomse bevolking.³³ Zij waren echter geenszins bepalend voor de verhoudingen voor de verhoudingen tussen de beide bevolkingsgroepen in de bezette gebieden. Een onverdacht getuigenis geeft het al eerder genoemde visitatierapport. Onder caput I: Handelende van de Leeraers en den Staat der Gemeenten in 't gemeen wordt vastgesteld:

"De Predikanten waren wel door den onverwagten inval en overstroming der vijanden, ten tijde der belegering van Maestricht verhindert geworden, om hunnen dienst waer te neemen, en hadden sommige sig gedrongen gevonden om nae elders te retireren, totdat de stad was overgegaen, maer waren daerop alle bij hunne gemeentens wedergekeert, genietende volle vrijheijt in hundienstwerk, agtervolgens de toegestaane 12. art. van de guarnisoens-capitulatie, en de mondelijke versekeringen van den Marschalk grave van Saxen, dat de Gereformeerde Godsdienst in alles ongestoort op denselven voet sou blijven".

Een en ander moet ook op Heerlen van toepassing zijn geweest. Men vraagt zich echter af, of de algemene situatie hier niet wat al te rooskleurig is voorgesteld. Omdat echter de incidenten die zich voordeden op de al genoemde plaatsen breed worden uitgemeten en tot in detail worden beschreven, kan men er zo goed als zeker van zijn dat op andere plaatsen dergelijke ontsparingen zich niet hebben

voorgedaan. een gemeente als die van Heerlen had er ongetwijfeld alle belang bij gehad juist van dergelijke "stoutigheden" melding te maken in een verslag dat ook in handen van Hare Hoogmogenden in Den Haag zou komen. De indruk dat er dan ook verder niets te berichten viel dan de uitingen van feestvreugde over de successen van de Fransen, wordt bevestigd in de acta van de eigen kerkeraad.³⁴ Daar wordt immers in het al eerder geciteerde verslag van 5 juli 1748 bericht:

"Zo was 't dat hij den 17. Mey ook tot dato met alle ruimte en volkomene vrijheid gelyk voorheen heeft kunnen verrigten zonder van ymant in enigen pzigte verstoort of verhindert geworden te zijn".

Er zijn geen redenen om aan te nemen dat daarin in de daarop volgende maanden tijdens de slotfase van de Franse bezetting nog enige verandering is gekomen. Reeds in het voorjaar van 1749 kwam aan deze bezetting een einde en werd het Staatse bewind hersteld. We kunnen hier dan ook gevoeglijk afsluiten met een visitatieverslag van 1749:

"Gelyk alle gemeenten gedurende de Fransche regering door Gods goedertierene schikking genoegsame vryheid in 't waarnemen van alle de delen haars Godsdiensts genoten hadden, soo vond men, nu 't land wederom onder syne voorgaande soo gewenschte overheid door 's Heeren getrouwe voorsorge gebragd was, alles op den ouden voet herstelt te syn".³⁵ Ook in Heerlen werd na het korte Franse intermezzo "alles op de ouden voet herstelt".

W.A.J. Munier

NOTEN:

1. Voor het algemene kader zij hier verwezen naar: Ch. Thewissen, Limburg van 1648-1795, in: Limburgs Verleden, II, Maastricht 1968, blz.302-355; W. Jappe Alberts, De Oostenrijkse Successie-oorlog (1740-1748) en zijn gevolgen, in: Geschiedenis van de beide Limburgen, II, Assen 1974, blz. 78-82.
2. Het archief van de Hervormde Gemeente van Heerlen in AGH; de betreffende acten onder inv. nr 2. Het archief van de classis van Maastricht (clMa) berust in depot in RALM; de acta over deze jaren onder inv. nr 249; de visitatieacten onder inv. nr 25.
3. Bijzonderheden hierover in mijn artikel: De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht in 1632 tot aan het eind van de zeventiende eeuw, in: PSHAL 123 (1987) blz. 42-145, vooral blz. 90-103.
4. Zie daarvoor mijn artikel: De toepassing van het Echartreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in de trouwregisters 1656-1683, in: PSHAL 121 (1985) blz. 69-103. Over het functioneren van het Schoolreglement is nog nauwelijks onderzoek verricht. De tekst is te vinden in Groot Placaetboek, II, cc.2409-2418.
5. Jappe Alberts, a.w.
6. Archief clMa inv. nr 25.
7. H.H.E. Wouters, Het Franse intermezzo te Maastricht 1673-1678, in: Msg 92 (1973) blz. 132-165.

8. Archief clMa inv. nr 25.
9. Frans Kreuger werd later schoolmeester in Houthem; enkele bijzonderheden over hem bij H.H.J. Philippens, Houthem's Verleden, Houthem 1983, blz. 92.
10. Nieuwenhagen had pas vanaf 1739 een eigen schoolmeester die door de Staten-Generaal was benoemd. 11. De hier weergegeven bijzonderheden zijn ontleend aan de Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB) 49.13, f. 44.
12. DTB 49.13, ff. 41-50.
13. Na vermelding van de eigen doden in 1747.
14. Op 31 mei werd in verband met de rapportage van dat jaar ten gerieve van de visitatoren de balans opgemaakt.
15. DTB 49.10, ff. 77-78.
16. De volledige titel luidt: P.H.M. Dings, Een dysenterie-epidemie in Limburg 1676, in: Msg 105 (1986) blz.105-110; de uitgebreide literatuuropgave over dit soort epidemieën verdient hier vermeld te worden.
17. DTB 148.2, f.59.
18. De Latijnse tekst luidt: "Circa initium septembris post calorem excessivum et tempus aridum ultra septem et decem hebdomadas continuatum, agris saltem quoad fruges aestivales usque ad confinia patriae Juliensis et circa Mosam, ubi catra posita fuere, quoad omnes fruges fructus et reliqua omnes ad sustentationem tam hominum quam pecorum necessaria, ab exercitu confoederatorum devastatis...de dysenteria laborare coeperunt homines, ex quo morbo praeter multos pueros obierunt sequentes...".
19. Tal van bijzonderheden hierover in het omvangrijke werk van C. Bruneel, La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles, t.1-2, Louvain 1977; de epidemie van 1746 wordt daar uitdrukkelijk in verband met de Oostenrijkse Successie-oorlog genoemd, zij het dat deze epidemie niet wordt opgenomen in de categorie "à l'échelle européenne", blz.521.
20. DTB 49,10, ff. 70-76.
21. Bruneel noemt in Tableau 155 deze maanden als constanten in de reeks door hem beschreven epidemieën.
22. Het overlijdensregister van de kinderen heeft als begindatum 17 september, terwijl het wat abrupt eind oktober wordt afgesloten. De opgave is waarschijnlijk niet volledig.
23. Dings vermeldt voor 1676 in Heerlen 3.000 inwoners; in een visitatieverslag van 1725 wordt het aantal communicanten van de parochie Heerlen op 2.200 geschat, Habets, III, blz. 357.
24. Het overlijdensregister van de parochie wordt pas op 24 juni 1759 geopend; DTB 140.5.
25. Archief clMa inv. nr 25.
26. De vertaling luidt: "Drie kinderen van Johan Schul; ze zijn begraven in Eygelshoven; een kind van een andere Johan Schul; het is begraven in Eygelshoven".
27. Tal van bijzonderheden over deze belegering van Maastricht zijn te vinden bij G.D. Franquinet, Siège de Maestricht en 1748. Journaux de siège et autres documents, in: Annales de la Société Historique et Archeologique à Maestricht 2 (1856-1858) blz. 1-104.
28. De tekst van de capitulatieovereenkomst bij Franquinet, a.w., blz. 61; zie ook Msg 4 (1892) blz. 696.
29. Dit wordt vermeld in het visitatieverslag van 1749, waarin ook de epidemie van 1747 wordt genoemd als oorzaak van het sterk verminderde aantal protestanten.
30. Deze bijzonderheden zijn ontleend aan het consistorieboek in het archief van de gemeente, inv. nr 2.
31. De tekst is ook opgenomen in: A.M. Postma-Van Leeuwen, Hervormde Gemeente van Heerlen 1649-1949, Heerlen 1949, blz. 28.
32. Visitatieverslag van 1748; archief clMa inv. nr 25.
33. Het genoemde visitatieverslag van 1748; archief clMa inv. nr 25.
34. Zie aantekening 29.
35. Archief clMa inv. nr 25.

Het eerste raadhuis van Heerlen (1878-1941): voorbeeld van een 19e eeuwse katholieke architectuuropvatting *

In 1981 verscheen in Het Land van Herle een artikel over de gemeentehuizen van Heerlen¹. Dit behandelde met name de feiten omtrent de wordingsgeschiedenis van het gemeentehuis dat in de jaren 1878-1879 gebouwd werd. Over de stijl van dit gebouw heeft de schrijver van genoemd artikel geen nadere mededelingen gedaan, evenmin over de architect ervan. Het volgende artikel wil hierop een aanvulling zijn.

De stijl van dit gemeentehuis was namelijk de uitdrukking van een katholieke architectuur-opvatting die de architect in het voetspoor van katholieke theoretici verworven had. Ten gevolge van ontwikkelingen in de kunst en architectuur in de periode 1900-1940, werd de waardering voor de historiserende bouwstijlen van de negentiende eeuw steeds geringer. In deze vier decennia ging men op zoek naar nieuwe wegen. Een typisch katholieke identiteit in een profaan gebouw beantwoordde vervolgens niet meer aan het tijdsgevoel. Bovendien was dit gemeentehuis door de in Heerlen opkomende industrie en schaalvergroting -en de daarmee verbonden bevolkingsgroei- al snel niet meer op zijn functie berekend. Deze factoren leidden uiteindelijk tot afbraak in 1941 en realisatie van een geheel nieuw gebouw op nagenoeg hetzelfde perceel.

Een nieuw gemeentehuis in Heerlen

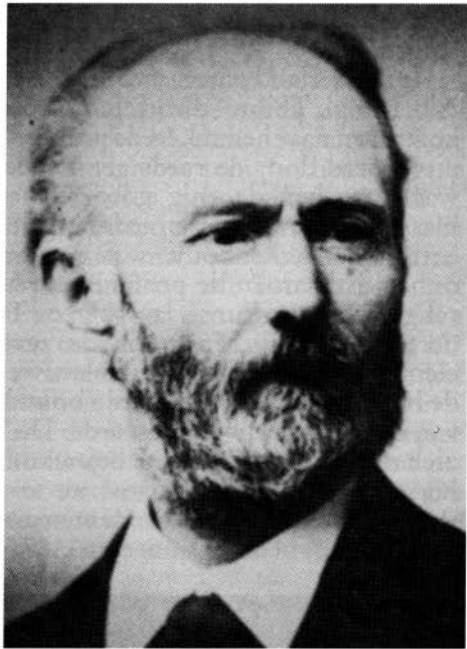
Hoewel Heerlen in 1878 eigenlijk niet meer dan een dorp was, begon de toekomstige mijnstad juist in die periode stadse allures te vertonen. Blijkens de memoires van Frans Erens dreef men in de omgeving daar wel eens de spot mee: "En Heerlen, Heerlen/ Daar mag men wel op roemen!/ 't Is jammer dat het geen muren heeft/ Om het ook een stad te noemen"². Deze Heerlense houding vond toen onder meer zijn uitdrukking in de bouw van een nieuw gemeentehuis. Geheel in de geest van die stadse allure merkte de toenmalige burgemeester M.J. Savelberg³ in zijn toespraak tijdens de plechtige opening op, dat dit gebouw "door grootsheid, schoonheid en doelmatige inrichting het dorp tot sieraad verstreken (zal) en waarvan men het weerga ten platten lande weinig zal terugvinden"⁴.

De aanneemsom van ruim 35.000 gulden is een voor die tijd groot bedrag. Dat het gebouw een royale omvang kreeg is terug te voeren op een aantal omstandigheden. Sinds jaar en dag had het gemeentebestuur zich in zijn behuizing moeten behelpen⁵. Een nieuw gebouw dat als gemeentehuis bedoeld was, had in Heerlen nog niet

bestaan. Bovendien bestond voor een aantal bestaande of nieuwe publieke diensten de behoefte aan huisvesting. Een aansluiting op het telegraafnet vereiste een telegraafkantoor. Er moest een gebouw voor een kantongerecht komen en de marechaussee zocht een ander onderkomen. Een en ander leidde uiteindelijk tot de idee een nieuw gemeentehuis te combineren met een huisvesting voor het kantongerecht, kazerne voor de marechaussee, post- en telegraafkantoor en gevangenis⁶. De beslistheid waarmee deze suggestie in de raad werd gebracht doet vermoeden dat reeds enige tijd op dit idee gebroed was. De gemeenteraad machtigde vervolgens het gemeentebestuur hieromtrent een nader voorstel te doen⁷. Vanaf juni 1876 tot mei 1877 werden niet alleen de benodigde bouwpercelen aangekocht en begon men met het bakken van de brikken, maar tevens de noodzakelijke contacten gelegd. Ook hier wordt weer een grote voortvarendheid aan de dag gelegd. In de vergadering van 29 mei 1877 benadrukte burgemeester Savelberg “dat het wenschelijk ware het opmaken van een plan met bestek en begroting uit te geven wil men nog in de loop van dit jaar met het maken der fundeeringen een aanvang maken” en “Dat de Heer Kaijzer architect te Venlo zich aangeboden heeft de bedoelde stukken tegen eene belooning van 3% der begroting op te maken waarbij hij zich tevens verplicht het hoofdtoezicht over de gebouwen uittevoeren, wanneer evenwel het dagelijksche toezicht daaraan werd verbonden deze verhooging tot 5% zoude moeten klimmen”⁸. De raad besloot hierop nog in dezelfde vergadering het voorstel met de 3%-optie aan te nemen.

De architect

Opvallend is dat “de Heer Kaijzer” bijzonder snel als de architect van het nieuwe gebouw werd aanvaard. De persoon in kwestie was Johannes Hermandus Julius Kaijser. Deze werd in 1842 in Harlingen geboren en overleed in 1917 in ‘s-Hertogenbosch. Over deze architect is wel het een en ander bekend, maar een omvattende biografie moet nog geschreven worden⁹. Kaijser kwam in de jaren zestig van de vorige eeuw naar Limburg om bij architect P.J.H. Cuypers¹⁰ in Roermond te werken. Als bouwkundig opzichter werd hij op diens bureau tot architect gevormd. Kaijser vestigde zich in 1870 in Maastricht, in 1873 in Venlo¹¹ waar men hem tot stadsarchitect benoemde. Kaijser genoot in het begin van zijn loopbaan de protectie van de invloedrijke geestelijke F.X. Rutten, sinds 1868 deken van de St. Servaas-parochie in Maastricht¹². Hij trad als architect op de voorgrond toen hij in samenwerking met deken Rutten de prestigieuze Onze Lieve Vrouwe-basiliek te Sittard ontwierp, gebouwd in 1875-1876, tegenwoordig een van de mooiste en best geconserveerde neogotische kerken van Nederland. Daar burgemeester Savelberg als een onverdacht katholiek aangemerkt kan worden en zijn oom en neef, pastoor Savelberg en kapelaan Savelberg, krachtig de katholieke belangen in de stad

*Architect J.H.J. Kayser
(1842-1917)*

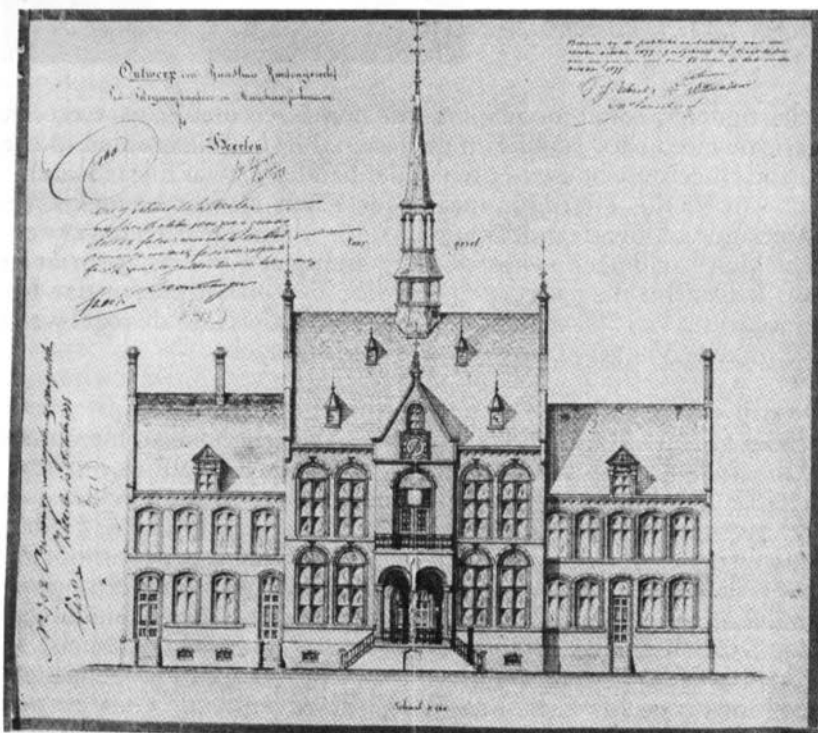
behartigden¹³, is het mogelijk dat de contacten met Kaijser via het clericale circuit tot stand zijn gekomen. Hij had bovendien in die periode meerdere bouwwerken onder handen en was hij stadsarchitect van Venlo. Hierdoor maakte de naam Kaijser kennelijk op voorhand voldoende indruk om de opdracht in Heerlen te verwerken. Men haalde een geloofwaardig architect van enig formaat in huis¹⁴. Daarbij mag niet over het hoofd worden gezien dat het honorarium van 3% minder dan gebruikelijk was. In de regel werd 4% of zelfs 5% gevraagd voor het hoofdtoezicht.

De stijl van het nieuwe gemeentehuis

Het gebouw is qua stijl in een specifiek katholieke architectuur- en maatschappij-opvatting te plaatsen. Met de Romantiek ontstonden in Europa in de negentiende eeuw vitale tendensen in kunst en architectuur. Romantici lieten zich daarbij vooral door de Middeleeuwen inspireren. Een internationaal gekleurde groep (katholieke) theoretici en architecten zag in de gotische bouwkunst een oplossing voor eigentijdse problemen omdat de gotiek door middel van haar symbolische voorstelling de weerspiegeling van de hemelse en wereldse orde was. Een herleving van deze stijl, de zogenaamde neogotiek, zou het katholicisme van de negentiende eeuw na een lange periode van chaos en desintegratie weer laten aansluiten bij het harmonieuze leven van de Middeleeuwen, toen kunst, religie en samenleving nog onverbrekelijk met elkaar verbonden waren. Men

zou aldus een ideale maatschappij op katholieke grondslag kunnen realiseren.

In Nederland was het vooral de Amsterdamse emancipator J.A. Alberdingk Thijm¹⁵ die in theorie deze stijl inpaste in het katholieke streven naar herstel. In de praktijk werd zijn theorie bijna perfect uitgevoerd door de reeds genoemde P.J.H. Cuypers¹⁶. De gotiek was voor hen de enig goede, ware en schone bouwkunst. De klassieke bouwkunst en ieder afgeleide daarvan was heidens. Wat betreft de kerkenbouw was de keuze voor de gotiek voor hen onbetwistbaar. In de profane bouwkunst, de tegenhanger van de religieuze bouwkunst, lag volgens Thijm de glorie tijd vooral in de dertiende eeuw. Maar ook de zeventiende eeuw droeg nog de elementen uit de ideale Middeleeuwen omdat dit eerste tijdperk van de Hollandse Renaissance zijn bouwkunst op de constructieve eisen van de Middeleeuwen baseerde. De Hollandse Renaissance leende zich daarom in de profane bouwkunst net zo goed om de wens tot herstel van het katholicisme uit te drukken. De vermenging van renaissance en gotische elementen uit de nationale bouwkunst komt met name in het Rijksmuseum (1877-1885) en het Centraal Station

Ontwerptekening uit 1877 van het Heerlense gemeentehuis door J.H.J. Kayser.

(1882-1889) te Amsterdam, beide ontworpen door Cuypers, naar voren¹⁷.

Bovenstaande opvatting, dat een ontwerp gebaseerd op een voorbeeld uit de overgangperiode van Middeleeuwen naar Renaissance verwijst naar een ideale katholieke maatschappij, met als doel te streven naar het herstel ervan, vinden we terug in het ontwerp voor het nieuwe gemeentehuis in Heerlen, gebouwd in 1878-1879. Dit is namelijk uitgevoerd in een eclecticisme (vermenging van stijlen) waarin we neogotische en neorenaissance-elementen herkennen. Door welk voorbeeld van de nationale bouwkunst heeft Kaijser zich hierbij laten inspireren? Voor een antwoord op deze vraag is het van wezenlijk belang te weten dat Kaijser zich in 1873 in Venlo vestigde en tot stadsarchitect werd benoemd. Als we het ontwerp vergelijken met het stadhuis van Venlo, dan is het aannemelijk dat hij zich hierop gebaseerd heeft. In de vorm zoals Kaijser het kende was het een voorbeeld van de aan de Nederlandse verwante Nederrijnse Renaissance, gebouwd in de jaren 1597-1609¹⁸. De frappante gelijkenis ziet men met name in het bordes en balkon, de gehele middenrisaliet en de vensterpartijen. Dat Kaijser het Venlose

Het stadhuis van Venlo (1597-1609) naar een tekening uit de achttiende eeuw.

Het stadhuis van Venlo na de restauratie (1879-1885) door J. Kayser.

stadhuis op dat moment in studie had, is wel zeker. Het werd in de jaren 1879-1885 door hem aan een grondige restauratie onderworpen¹⁹. Het resultaat van deze restauratie laat de overeenkomst met het stadhuis van Heerlen nog duidelijker zien.

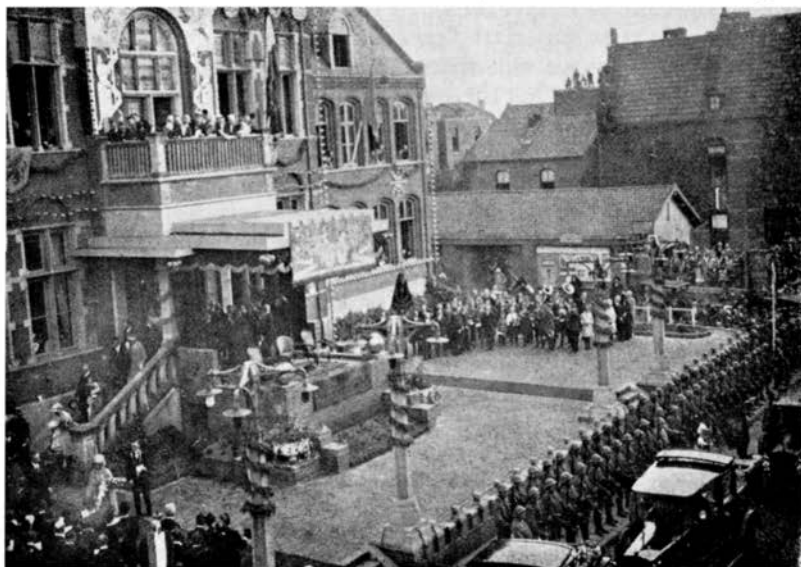
Als we het ontwerp van Kaijser proberen te beschrijven dan zien we dat de middenbouw neogotisch aandeed, voornamelijk door een element uit de kerkenbouw, de dakruiter. Deze en het metselwerk in de rondbogen boven de ramen in de middenpartij zijn trouwens typisch Kaijseriaans. De dakkapellen in de zijgebouwen waren neorenaissance, evenals de beklemtoning van de rijkere middenpartij door de symmetrische opzet en door de middenrisaliet²⁰. Er zijn daarnaast eigentijdse elementen in het materiaalgebruik aan te wijzen: de baksteen als het belangrijkste bouw materiaal van die tijd, de geprefabriceerde schuiframen, de onmiddeleeuwse paneeldeuren met bovenlichten en het smeedijzer als typisch element van de negentiende eeuwse industrialisatie. Algemeen karakteriserend kan men zeggen dat het gebouw, ondanks het gebruik van 'sobere'

middelen, status en representativiteit had, mede doordat het bordes met balkon, de symmetrie, de plint met kelderlichten waardoor het (daardoor symbolisch 'hogere') gebouw alleen via trappen te bereiken was, een zogenaamde machtsarchitectuur wilden uitdrukken.

De lotgevallen van het gebouw

De explosieve groei welke Heerlen vanaf 1900 vertoont is er verantwoordelijk voor dat het gebouw al snel niet meer op zijn functie berekend was. Eerst begon men de andere diensten in het gebouw elders in de stad onder te brengen. Maar al in 1919 werd uitgekeken naar een andere huisvesting van het gemeentehuis. Daarvoor had men een lokatie aan de Akerstraat in gedachten. Het verzet van de middenstand in de Geleenstraat tegen een verplaatsing heeft op lange termijn mede het lot van het gemeentehuis bezegeld omdat het gebouw hierdoor geen andere, 'veiligere' bestemming kon krijgen. De problemen bleven zich daartegen opstapelen. Het archief had onvoldoende plaats, door het toenemend aantal raadsleden was de raadzaal te klein geworden etc. Werd eerst nog gedacht aan een uitbreiding van het gebouw, in de jaren 1937 en 1938 kon architect F.P.J. Peutz de plannen voor een totale nieuwbouw uitwerken.

Het theoretische kader waarbinnen het gebouw geplaatst kan worden bleef in Nederland tot in de jaren dertig van deze eeuw bestaan, zij het dat de invloed steeds geringer werd. Want reeds rond 1900 maakten zich jonge katholieke kunstenaars uit het als keurslijf ervaren 'nabootsen' van historische stijlen los om nieuwe wegen te

De ingrijpende wijziging aan het bordes met de betonnen overkapping.

bewandelen. Zij waren van mening dat katholieke kunst de aansluiting met de heersende kunststromingen gemist had²¹. Bovendien zou Nederland in de architectuur sinds de eeuwwisseling een krachtig en oorspronkelijk geluid laten horen door Berlage, De Amsterdamse School en De Stijl²². Het gevolg was dat de waardering voor de als weinig origineel geachte neo-stijlen van de negentiende eeuw tot een dieptepunt daalde, ook bij de (katholieke) Delftse School.²³ Peutz neemt in de Nederlandse architectuurgeschiedenis een geheel eigen plaats in en laat zich moeilijk classificeren. Zijn verhouding tot het verleden bestond echter uit de opvatting dat de architect hiervan veel kon leren. Maar Peutz wenste de bouwkunst niet op herhaling te sturen. Hij zag in het verleden vooral de continuïteit en dit was voor hem het uitgangspunt voor het zoeken naar een vormtaal die past bij de eigen tijd.²⁴ Zijn waardering voor de stijl van het oude stadhuis zal dan ook niet erg groot geweest zijn.

Illustratief voor deze ontwikkelingen zijn de wijzigingen die in deze eeuw aan het gemeentehuis zijn aangebracht. In de jaren twintig moest de dakruiter wijken voor een stomp klokkentorentje. Het bordes kreeg een uitbouw met betonnen overkapping. Dit veroorzaakte een niet geringe verstoring in het oorspronkelijke beeld. Een en ander verklaart ook de gekozen woorden welke een verder niet bekend Heerlens auteur in 1948 gebruikte voor het gebouw van Kaijser: 'een krepeergeval' en: 'Er zou een nieuw stadhuis komen. (...) volkomen twintigste eeuws en een stad als Heerlen waard. Dat is: groot, indrukwekkend en reëel, gebouwd voor het heden en de toekomst. En zonder romantische traditie van trapgeveltjes en klokketorens'²⁵. Hoewel de schrijver een haast gelijkkluidende trits superlatieven gebruikt als burgemeester Savelberg in 1879, blijkt uit zijn woorden dat de waardering voor neo-stijlen verdwenen is en het theoretische kader vervaagd. De ontwikkelingen in Heerlen en de ontwikkelingen in de architectuur en kunst in het algemeen bezegelden aldus het lot van het gebouw van Kaijser. In 1941 bezweek het onder de slopershamer.

In plaats van het beschreven gebouw staat het door Peutz gerealiseerde gemeentehuis. Dit bezit een prachtige monumentaliteit. Niettemin is het jammer dat het oude raadhuis werd afgebroken. Het zou tegenwoordig niet misstaan hebben in het Heerlense stadsbeeld. De laatste jaren valt in Nederland gelukkig een herwaardering van de negentiende eeuwse neo-stijlen te constateren, mede doordat er zoveel uit die periode afgebroken is. Het is te hopen dat er in de toekomst in Heerlen zorgvuldig met de nog resterende gebouwen uit de negentiende en vroege twintigste eeuw wordt omgegaan. Zij zijn immers de 'verstenen' van hoogst interessante eigentijdse opvattingen en van de eigen plaatselijke geschiedenis, zoals het bovenstaande geval toont.

NOTEN:

*Met dank aan J.W.G. Dreissen. Voor wat betreft de kunsthistorische aspecten ben ik drs F. Haans en drs W. van Leeuwen erkentelijk voor de door hen verstrekte gegevens.

1. J.T.J. Jamar, Gemeentehuizen in Heerlen, in: LvH 31(1981), 81-91. Voor zover gegevens over de bouwgeschiedenis van het hier behandelde gemeentehuis gebruikt worden, zijn deze uit dit artikel afkomstig, tenzij anders wordt aangegeven.
2. F. Erens, Vervlogen jaren. Met een woord vooraf door Sophie Erens-Bouvy. Bezorgd en van aantekeningen voorzien door Harry G.M. Prick, Amsterdam 1989, 60.
3. Mathias Josef Savelberg, geboren te Heerlen op 28 mei 1825, overleden te Heerlen 4 augustus 1894. Burgemeester van Heerlen van 1869 tot 1894. Zie J.T.J. Jamar, Burgemeestersbenoemingen in Heerlen van 1805 tot 1894, in: LvH 27(1977), 7-8.
4. AGH, Notulen gemeenteraad 1872-1897, vergadering 16 juni 1879.
5. Jamar, Gemeentehuizen, 81.
6. Het was in die tijd niet ongebruikelijk een dergelijk gebouw meerdere functies te geven. Zo was het nieuwe stadhuis van Sittard van 1874 ook als kantongerecht bedoeld. Zie C. van den Broek en F. Haans, Leven en werk van Carl Weber (1820-1908). Catalogus, 117 (typoscript aanwezig bij het bureau Economie en Bouwzaken van het bisdom Roermond).
7. AGH, Notulen gemeenteraad 1872-1897, vergadering 27 juni 1876.
8. AGH, Notulen gemeenteraad 1872-1897, vergadering 29 mei 1877.
9. Een eerste aanzet daartoe, voor wat betreft zijn persoon en zijn rol in de kerkenbouw in de huidige provincie Limburg is te vinden in P.V. Delheij, Waar in den aardschen klei een hemelsch denken speelt. Voorlopige schets van de neogotische kerkenbouw in de huidige provincie Limburg 1853-1900, doctoraalscriptie KU Nijmegen 1988, 91-104 (typoscript aanwezig bij het bureau Economie en Bouwzaken van het bisdom Roermond). De gegevens over de architect in dit artikel zijn, indien niet anders aangegeven, afkomstig uit deze scriptie. Zie verder H.P.R. Rosenberg, De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage 1972, 63, 100; S. ter Kuile, Basiliek "Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart" te Sittard. Haar plaats binnen de neo-gotiek in Nederland, in: Historisch Jaarboek voor het land van Zwentibold 6(1985), 146; P. Seelen, Stille getuigen, in: Dagblad voor Noord-Limburg, 17 maart 1986.
10. P.J.H. Cuypers, geboren te Roermond 1827, overleden aldaar 1920. Zie S. de Blaauw, Een negentiende-eeuwse Magister Operum. Pierre Cuypers en de bouwkunst van de middeleeuwen, in: Excursiones Mediaevales. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.G. Jongkees door zijn leerlingen, Groningen 1979, 13-38; V. de Stuers, Dr. P.J.H. Cuypers, in: Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen 28, Haarlem 1897, 187-228; Het werk van Dr. P.J.H. Cuypers 1827-1917, Amsterdam 1917; Dr. Cuypers Gedenkboek 1827-1927, Sittard 1927; G.C.P. Linssen, De jonge jaren van bouwmeester Cuypers, in: Economisch- en sociaal-historisch jaarboek 37(1974), 248-268 en G. Hoogewoud, J. Kuyt en A. Oxenaar, P.J.H. Cuypers en Amsterdam. Gebouwen en ontwerpen 1860-1898, 's-Gravenhage 1985.
11. Gemeentearchief Maastricht, Bevolkingsregister Maastricht 1850-1860, K1, folio 72.
12. Franciscus Xaverius Rutten, 1822-1893. Van 1868 tot 1893 pastoor-deken van de St. Servaas-parochie te Maastricht. Zie Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, IX, 908. Uit de bouwgeschiedenis van de kerken van Kaijser te Sittard (1875-1876), Caberg (1876-1879) en Posterholt (1877-1878) is gebleken dat deken Rutten een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de ontwikkeling van deze architect.
13. Jamar, Burgemeestersbenoemingen, 5-8.

14. Kaijser zou in zijn loopbaan de meest productieve architect in de Limburgse kerkenbouw in de negentiende eeuw worden. Als een der eersten maakte hij zich los van de klassiek-gotische doctrine van Cuypers. Hij ontwikkelde een variant die gebaseerd was op de Noordduitse baksteengotiek.
15. Joseph Albert Alberdingk Thijm, geboren in 1820 te Amsterdam, aldaar overleden in 1889. Zie met name G. Brom, Alberdingk Thijm, Utrecht/Antwerpen 1956.
16. Voor de neogotiek in het algemeen zie met name G. Germann, Neugotik. Geschichte ihrer Architekturtheorie, Stuttgart 1974. Voor de neogotiek in Nederland zie G. Brom, Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland, Leiden 1933; H.P.R. Rosenberg, De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage 1972 en A.J.C. van Leeuwen, De neogotiek, van romantische vorm tot enig ware stijl, in: A.H.E.M. Jansen, A.J.C. van Leeuwen en G.P.P. Vriens, 'Arbeyd sere voert tot eere'. Hendrik van der Geld, de neogotiek en de Brabantse beeldhouwkunst, Tilburg 1989. Voor de architectuuropvatting van Thijm zie met name het heldere werk: W. van Leeuwen, Alberdingk Thijm. Bouwkunst en symboliek, in: De Sluisteen 5(1989), 1-43. Ook verschenen als een afzonderlijke uitgave van Het Cuypers Genootschap. Vereniging tot behoud van de 19de- en vroeg 20ste eeuws cultuurgoed.
17. Hoogewoud, P.J.H. Cuypers en Amsterdam, 14; Van Leeuwen, Alberdingk Thijm, 7-9.
18. J.J.M. Timmers, Oude schoonheid in Limburg, Maasbree z.d., 158; De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, V, De provincie Limburg, Tweede Stuk: Noord-Limburg, 's-Gravenhage 1937, 159-166.
19. Seelen, Stille getuigen; De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, V, Tweede Stuk, 163-165.
20. Een risaliet is een vooruitspringende partij van een gebouw, naar de plaats ervan midden- of hoek-risaliet genaamd. Sedert de Renaissance werd dit veelvuldig toegepast.
21. Van Leeuwen, Neogotiek, 9.
22. Zie hiervoor G. Fanelli, Moderne architectuur in Nederland 1900-1945, 's-Gravenhage 1978.
23. Fanelli, Moderne architectuur, 172-176.
24. Voor een overzicht van het werk van Peutz zie W. Aretz, W. van den Bergh en W. Graatsma, F.P.J. Peutz, architect 1916-1966. Voor een geslaagde poging de achtergrond van zijn tijd, plaats en persoonlijke ontwikkeling van Peutz te tonen zie M. Dickhaut, architect F.P.J. Peutz 1919-1940. Een reis op zoek naar het eigenlijke, doctoraalscriptie Kunsthistorisch Instituut RU Utrecht 1983, typoscript aanwezig bij archiefdienst gemeente Heerlen.
25. Het raadhuis van Heerlen, Heerlen 1948, 16.